

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՄԱՇՏՈՅՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ԱՐԱՐՄԱՆ 1600-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՀՐ. ՄԵՍՐՈՂ ԱՐՔԵՂՍ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Հայագիտության դասախոս Վիեննայի համալսարանի մեջ

ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՅ

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌ-ԱՅՈՒԹԵՆԷ՝

ՎՈԳԵԻՈՐ ԾԱՌ-ԱՅՈՒԹԵԱՆ

Ներածական

Մաշտոց -կամ Մաշթոց- հրաշալի երևույթ մըն է հայ ժողովրդի պարմության մեջ, որու գրական-մշակութային գործը կամ առաքելությունը ամբողջապես փոխեց եւ առ յաւեր ապահովեց հայության ինքնուրոյն գոյութիւնը եւ քաղաքակրթութեան ճակարագիրը: Եթէ մէկի ծանօթ ջիւնի պարմութեան, կրնայ խորհիլ՝ թէ նա ի սկզբանէ կամ երկրասարդական փարիթին ընդգրկած էր հոգեւոր ասպարէզը եւ իբր կրօնական մտածեց նոր քրիստոնէական այբուրենք մը սփռեղծել Անտարանի բարոգութեան համար: Յիրաւի, սակայն, նա, որպէս մանկութենէ հեղինական դպրութեամբ կրթեալ անձնաւորութիւն, գնաց, Արշակունի թագաւորներու Դիւանին մէջ «արքայապօր հրամանաց սպասաւոր» դարձաւ եւ միաժամանակ զինուորական ծառայութիւն կը մատուցանէր: Իր աշակերտն ու կենսագիրը՝ Կորիւն, կը վկայէ, թէ Մաշտոց «Տեղեկացեալ եւ հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արունսփին իւրոց զօրականացն»¹:

Որոշ ժամանակ անց՝ Արշակունեաց Դիւանապետը հոգեփոխութիւն ունեցաւ. հմուտ լեզուագէտը, յաջողակ եւ սիրուած զինուորականը թողուց բարձր պաշտօնը եւ աշխարհի փառքն ու բարբերը եւ մեկուսացաւ Գողթան գաւառի վանքերէն միոյն ճգնարանին մէջ: Վարահօրէն շրջապարի մարդիկ զարմացան եւ մտածեցին, թէ ինչ է պատահած Մաշտոցին եւ թերեւս ի ծածուկ կասկածներ ունեցան նրա մտածական առողջութեան մասին: Նման դէպք պարզուած էր Նոգեգալստեան օրը, երբ Առաքեալը «լցան ամենեքեան Նոգով Սրբով, եւ սկսան խօսել յայլ լեզուս՝ որպէս եւ Նոգին րայր բարբառել նոցա»²: Ոմանք կարծեցին, թէ Առաքեալը՝ որ փարբեր լեզուներ կը խօսէին, քաղցուալից էին. սակայն Պետրոս Առաքեալ հանգստացուց ժողովուրդը՝ բացատրելով, թէ Աշակերտները հարբած չէին, այլ Սուրբ Նոգին ընդունած, ու կը յիշէր Յովէ Մարգարէի խօսքը. «Ասէ Աստուած, հեղից յոգոյ իմմէ՛ ի վերայ ամենայն մարմնոյ»³: Առաքեալը որպէս ընտրեալ Աշակերտք Յիսուսի, ընդունեցան երկնային հոգին: Բնականօրէն մարդկային իմացականութեան սահմանափակութեան պատճառաւ, անիմանալի կը մնայ այն պարագան, թէ ինչու աստուածային ոգին շնորհուեցաւ մի զինուորականի, արքունի Դիւանի սպասաւորին եւ ոչ՝ մի այլ ձեռնադրեալ հոգեւորականի:

¹ Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, հրատ. Մանուկ Աբեղյան, Երևան, 1941, էջ 36:

² Գործք Առաք., Բ, 4:

³ Նոյն անդ, Բ, 17:

Սոյն երեւոյթը կարելի է բնութագրել որպէս «խորհուրդ խորին», գոր մարդկային միպըը չի կարող լուսարանել: Յամենայն դէպս Մաշտոց իր ճգնարանէն դուրս գալէ ետք՝ քահանայ (աբեղայ) ձեռնադրուեցաւ եւ ապա անմիջապէս նուիրուեցաւ նոր այբուբենի մը հետազօտութեան:

Մովսէս Խորենացի մի կարճատեւ նախադասութեան մէջ կը բացատրէ Մեսրոպ Մաշտոցի հոգեփոխութեան պատճառը: Նա իր Գ. Գրքի 47-րդ գլխուն սկիզբը կը գրէ. «Տեսնալ թէ ի վերջ հասնալ է Թագաւորութիւնն Հայոց, եւ զխառնութիւնն...»⁴: Ուրեմն Հայաստանի քաղաքական վարդապետը եւ ընկերային-համայնքային կեանքի տխուր վիճակը կամ նախարարաց եւ իշխանաց անմիաբանութիւնը ծանր մտահոգութիւն կը պատճառէին իրեն: 387 թուին Արշակունեաց Թագաւորութիւնը բաժնուած էր ընդմէջ երկու հզօր պետութիւններու՝ Իրանի եւ Բիզանդիոնի: Երկու տարի անց, Արշակ Գ. արքայի (378-389) մահէն ետք, Թէոդոսիոս Ա. (379-395) եւ իրեն յաջորդող կայսրերը թոյլ չտուին հայկական տէրութեան շարունակութիւնը իրենց վերին իշխանութեան ներքոյ: 428 թուին Պարսիկը եւս օգտագործելով հայ նախարարաց ներքին գծութիւնը՝ մարգալանութեան վերածնցին Հայաստան աշխարհը: Ներկաբար Մաշտոց մարգարէական ոգիով նախագուշակած էր Հայոց քաղաքական-ընկերային անկայուն ապագան եւ մտածած՝ մշակութային-հոգեւոր ամրակոտ խարխիս մը ստեղծել եւ այդ ճանապարհով ապահովել ժողովուրդի ինքնուրոյն եւ յաւիտենական գոյութիւնը:

Դանիէլեան կամ արամէական-ասորական գիրերու՝ Հայոց լեզուի բոլոր ձայները ար-տայայտելու անբաւարարութիւնը հաստատելէ ետք, Մաշտոց ուսումնասիրեց ժամանակի գլխաւոր այբուբենները, բնականօրէն յարկապէս յունական տառաձեւերը եւ յետ այնորիկ ապաւինեցաւ երկնային օգնութեան՝ խորատուգոյնով իր ստեղծագործական մտածումներուն մէջ: Դարձեալ Մովսէս Խորենացին է, որ ամենաարամաբանական բացատրութիւնը կու տայ հայերէն գիրերու հրաշալի ստեղծման: Նա կը գրէ. «Առ սա (Հռոփանոս որ ի Սամոս/Սամոսսար) երթեալ Մեսրոպայ, եւ յայսմ եւս անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. եւ տեսանէ ոչ ի քուն երագ եւ ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի տրտին գործարանի երեսութեացեալ հոգոյն աչաց՝ թաթ ձեռին աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի. զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուրեալ ունէր քարն»⁵: Ապա Խորենացի կը պատմէ, թէ «Յարուցեալ յաղօթիցն, ետրեղծ գնշանագիրս մերս, հանդերձ Հռոփանոսի կերպաձեւեալ գգիրն Մեսրոպայ՝ առ ձեռն պաւր-րաստ, փոխադրելով զհայերէն այբուբանս՝ ըստ անսայթաբութեան սիւղոբայից Նելլե-նացոց»⁶: Կորին՝ Հռոփանոսի գործակցութիւնը կամ աշխատանքը Մաշտոցի հետ, կը բացատրէ այսպէս. «Որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն՝ զերբագոյնն եւ զլայնագոյնն, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնատրն, միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ»⁷: Մեսրոպ Մաշտոցի առաջնահերթ առաքելութիւն հանդիսացաւ Աստուածաշունչ Ս. Գրոց թարգմանութիւնը Հայերէնի՝ նորատրեղծ այբուբենի օգտագործմամբ: Խորհրդանշական էր Առակաց Գրոց առաջին նախադասութեան թարգմանութիւնը՝ առաջին առթիւ. «Ճանա-

⁴ Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, հրատ. Մ. Արեղևան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տիփլիս, 1913, էջ 316:

⁵ Նոյն ակն, գլխ. ԾԳ, էջ 327:

⁶ Նոյն ակն:

⁷ Կորին, «Լարս Մաշտոցի, նոյն ակն, էջ 48 եւ 50:

ջև զիմաստություն և զխրաբ. իմանալ զբանս հանճարոյ»: Մեծ Վարդապետին հանճարեղ րեսիլն էր և նպարակը՝ բարձրացնել հայ ժողովրդի մրաւորական և հոգեւոր կրթութիւնը, բրիսպոնէական սկզբունքներն ու պարզամենքը արմաւազնել մարդոց առօրեայ կեանքին մէջ և Նայաստան աշխարհը կրօնական-մշակութային րեսակելով: անջապել Սասանեան Պարսկաստանէն և զրադաշտական կրօնի սպառնական ազդեցութենէն: Նայոց նոր այբու-բենքը սրբեղծուած էր 405/406 թուին. Սուրբ Գրոց առաջին թարգմանութիւնը կապարուած էր ասորական Պեշիթա բնագրէն՝ մինչեւ 410-15 թուական: Եփեսոսի Տիեզերական ժողովէն ետք, 431-32 թուին երբ Թարգմանիչ Վարդապետները Կոստանդնուպոլսէն վերադարձան, իրենց հետ բերին Աստուածաշունչ Գրոց յունարէն ընտիր «հասարաբուն» և «ճշմարիտ»⁸ օրինակներ, որոնց հիման վրայ՝ վերաբնութեան ենթակուցեալ առաջին թարգմանութիւնը՝ Ս. Սահակայ և Ս. Մեսրոպայ գլխաւորութեամբ: Վսպահօրէն 435 թուին Ս. Գրքի թարգմանութիւնը ամբողջապէս աւարտած էր և պարբարսը՝ ուսուցման և այլ նպատակների իրագործման համար:

Զրադաշտական կրօնի և առհասարակ իրանական մշակութային ճնշման դէմ պայքարը շարունակուեցաւ շուրջ 70 տարի: Եզնիկ Կողբացի իր «Եղծ Աղանդոց» գրքին մէջ հերքեց պարսկական հաւաքալիքները. Վարդան Մամիկոնեան և ընկերք, ինչպէս և Անունդեանը գէնքով պայքարեցան պարսկական բռնկալութեան դէմ և Աւարայրի ճակատամարտին (26 Մայիս 451) զոհեցին իրենց կեանքը՝ վասն Յիսուսի և վասն հայրենեաց: Յետ այնորիկ հայ ժողովուրդը 33 տարի պարտիզանական կռիւներ մղեց իրանական յարձակումներու դէմ՝ Մամիկոնեան րոհմի առաջնորդութեամբ և ի վերջոյ 484 թուին սասանեան Պարսկաստան՝ Վաղարշ (կամ Վալաիշ) արքայի օրով և Նուարսակի (Ներ գաւառ) դաշնագրով ճանչցաւ Նայոց խղճի և կրօնի ազապութիւնը:

Քրեւտոնէութեան հայկականացումը կամ հայկական ոճով իւրացումը հիմնականօրէն իրագործուեցաւ Ե. դարուն՝ շնորհիւ Մաշպոցեան Այբուրենքի և հայ ժողովրդի պայքարին՝ ընդդէմ դրացի երկիրներու բռնապետութեան և կրօնա-մշակութային ճուլման քաղաքականութեան: Քրիստոնէութիւնը հայութեան համար դարձաւ աշխարհահայեացք, քաղաքակրթութիւն և կեանքի կերպարուեստ: 553-55 թուին, երբ Դուինի Բ. Ժողովը մերժեց Քաղկեդոնի բրիսպոստարանական բանաձեւը, Նայ Եկեղեցին կարողացաւ թօթալիել նաեւ բիզանդական ճնշողական քաղաքականութիւնը, ազգայնացաւ և հանդիսացաւ հայկական արեւսրներու մայրը, մշակոյթի և ազգային ինքնութեան պահապանը:

1. Նայերէն Այբուրենի սրբեղծումը

Նայոց նախահայրերէն Ուրարւրացիք (շ. 860-2.585 Ք.ա.) գործածած են սեպագրեր, բայց յօրինած էին նաեւ իրենց յարուկ պատկերագրութիւնը (Hieroglyph)⁹: Ուրարւրական Թագաւորութեան կործանումէն և հայ ժողովրդի վերջնական կազմութենէն ետք, Զ-Ե. (Ք.ա.) դարէն սկսեալ, հայեր մնձագոյն հաւանականութեամբ պարսկական գրութիւնը օգ-

⁸ Նոյն անդ, էջ 76:

⁹ Mirjo Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt 1995, 193-206; Albrecht Goetze, Kulturgeschichte des Alten Orients-Kleinasiens, München, 1971, 193-94.

լրագործած էին, քանի Երուսաղեմեան (401-331, 331-201 Ջ.ա.) և Արարչեսեան իշխանությունը (190 Ջ.ա. - 52 Ջ.ե.) աթեննեան-իրանական և Արշակունի թագավորներ (52-428 Ջ.ե.) պարթևական ծագում ունեին: Արարչեսեան հարստության մեծագույն դեմքը՝ Տիգրան Բ. (95-55 Ջ.ա.), զնահապեց և իրացուց հելլենական մշակույթը, այսինքն յունական գիրն ու դպրությունը: Տիգրան և իր փոխինը՝ Կոլետապարա, Հայաստան հրախրեցին յոյն արուեստագետներ, մաթեմատիկոսներ և պարամաթեմատիկոսներ, ինչպես հռոմեոսը Ամփիքրոս և Աթենքից և պարամաթեմատիկոս Մեթոդիոս Սկեպսիսին, որպեսզի հելլենական մշակույթը երկրին մեջ փարածուխ և արմատանայ¹⁰: Պուրաբրոսի վկայության համաձայն՝ երբ հռոմեական զորապետ Լուկիլլոս Տիգրանակերպ մայրաքաղաքը մուտք գործեց, այնպեղ հանդիպեցա մի խումբ դերասաններու, որոնք եկած էին յունական ողբերգություններ թարգմանադատելու¹¹: Ուստի կարելի է հետեցնել, թե Մեծն Տիգրան հանդիսացա այն արքայն և անձնատրությունը, որ Հայաստանի մշակույթը ուղղեց դեպի Երուսաղեմ կամ Արեւմուտք և հետագայ դարերուն այդ ուղղությունը առաւել զարգացաւ և ամրացաւ, մասնատրաբար հայ ժողովրդի քրիստոնէության դարձէն ետք: Միեւնոյն հեղինակը՝ Պուրաբրոս, կը պատմէ, թե Տիգրան թագաւորի որդին և յաջորդը՝ Արարազ (54-34 Ջ.ա.), նոյն ինքն գրած է ողբերգություններ, ճառեր և պարմական գործեր, որոնցմէ ոմանք պահպանուած են¹²: 79-60 (Ջ.ա.) թուականէն սկսեալ, երբ հռոմեացիք և հայեր մերձաւոր յարաբերութեանց մեջ մտան, մերթ թշնամական և մերթ բարեկամական, ըստ երեւոյթին Հայաստանի մեջ գտնէ երբեմն լարիներէն գրությունը ևս գործածուեցաւ: Օրինակի աղագաւ Վաղարշապատ (Էջմիածին) քաղաքի մեջ գտնուած են երկու արձանագրութիւններ 176 և 185 թուականներէից, որոնք կը պարմեն ԺԲ. և ԺԵ. հռոմեական լեզուներու մասին ի Հայաստան աշխարհ¹³: Գառնիի արձանագրութիւնը, որ վարախորէն կը պարկանի Տրդատ Ա. (52/66-75 Ջ.ե.) Արշակունի թագաւորին, գրեալ է յունարէն լեզուով և գրով: Նաեւ Գառնիի բաղնիքի մոզայիկ յարակի գրութիւնը, մեծ հաւանականութեամբ Գ. դարու գործ, Յունարէն է. "ΜΗΔΕΝ ΛΑΒΟΝΤΕC ΗΡΓΑCΑΜΕΘΑ" (Աշխատեցանք [եւ] ոչինչ ստացանք): Մոյն նախադասութիւնը մեզ կը յիշեցնէ Ղուկասու Անտարանի¹⁴ խօսքն ու պարմութիւնը, ըստ որում Յիսուսի աշակերտները ամբողջ գիշերը ձկնորսութեամբ աշխատեցան և ոչինչ կրցան ստանալ:

Եթէ մեր ենթադրութիւնը ճիշդ է, այդ պարագային յիշեալ նախադասութիւնը հնագոյն քրիստոնէական գրութիւնն է Հայաստանի մեջ՝ յունարէն լեզուով¹⁵:

¹⁰ Plutarch (ca. 46-120 A.D.), Lucullus 22; Strabo XIII, 1, 5; Rene Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947, 90; Hakob Manandian, Tigran II et Rome, Lisbon, 1963, 58-59.

¹¹ Plutarch, Lucullus 29; R. Grousset, ibid. 90.

¹² Plutarch, Gracchus 33; R. Grousset, ibid. 91.

¹³ H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae (Bd. I-III, Berlin 1892-1916), 9117; idem. Corpus inscriptionum latinarum, III, 6052; 11 Rostowtsew, Izvestiya archeologitscheskoi Komisii, wip. 33, 1909; Յակոբ Մանանդեան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պարմութեան, Երևան, հրդ. Բ/Ա, 1957, էջ 49. Պարմութիւն հայ ժողովրդի, հրապ. Հայկ. Գիտութիւնների Ակադեմիա, հրդ. Ա., Երևան, 1971, էջ 788:

¹⁴ Ղուկ. 5.5:

¹⁵ M. K. Krikorian, Kirchengeschichte als Glaubenserfahrung-Identität und Schicksal des armenischen Volkes, in: Kanon XV, Kirchenrecht und Ökumene, Eichenau 1999, 133; idem, Die Armenische Kirche, Frankfurt am Main, 2002, 24.

301/314 թուականներին, երբ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի (հայրապետ 314-325) և Արշակունի Տրդատ Մեծ արքայի (298-շ. 330) ջանքերով Քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ պետական կրոնը հռչակուեցաւ, հայք չունէին իրենց յայտուկ այբուբենը: Ազգային գիրը կարեւոր էր ոչ միայն նորակազմ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ առաքելութեան, այլև պետական կառոյցի ինքնուրոյնութեան և զօրաւոր պահպանման համար: Այդ իսկ պարճառաւ, զարմանալի չէ, որ հայ գրի ստեղծման շարժումը ծագում առաւ պետական շրջանակի մէջ և քաջալերուեցաւ Արշակունեաց արքունիքի կողմանէ: Նախախնամութեան ներշնչումով՝ հայկական այբուբենի ստեղծման անհրաժեշտութիւնը զգաց և այդ պարպակաւութիւնը անձնական նախաձեռնութեամբ ստանձնեց արքունի դիվանապետ և սիրուած բարձրաստիճան գինուորական Մաշտոց (Կորիւնի մօտ), որ Մովսէս Խորենացիի և այլոց մօտ կը կոչուի Մեսրոպ, Տարօն գաւառի Հացեկաց գիւղէն, որդի Վարդանի: Զգալով Արշակունեաց թագաւորութեան մօտալուր պիտուումը, 392-393 թուին նա թողուց Արքունիքը, գնաց-առանձնացաւ ճգնարանի մը մէջ և աղօթիւք և խոստովանութեամբ ոյժ և կորով ամբարեց հոգւոյն մէջ և ապա նուիրուեցաւ Հայոց գրերի գիւրին: Այս մեծ առաքելութեան յաջողութեան համար իրեն հետ գործակցեցան մի շարք անձինք, զորս կը նկարագրենք համառօտաբար.

1. Ս. Սահակ Պարթևի Հայրապետ (387-439)

Վերջին շառաիղը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի գերդաստանի. բարոյապէս և մտաւորական աշխարակցութեամբ քաջալերեց Մաշտոց Վարդապետը, լայն մասնակցութիւն բերելով Աստուածաշունչ Ս. Գրոց թարգմանութեան հսկայական գործին, և արժանացաւ «համահաւասար» կամ «գուգակշիռ» տիպոգոսին և պատուին: Սիւսանթո (Արոմ Եարճանեան) իր բանաստեղծութեան մէջ կը գրէ.

Ով Մենակեաց, ով Մագիստրոս, ահաւասիկ
Երկու Հայքերն «Ովսանայ» քեզ կը գոռան...
Եւ ովսանայ Վաղարշապատի Հայրապետին,
Սահակ Պարթևի գուգակշիռ արբանեակիդ:

2. Վոսմշապուհ արքայ Հայոց (400/401-413/414)

Մեսրոպ¹⁶ Մաշտոց¹⁷ հայկական այբուբենի մը ստեղծման համար՝ Սահակ Կաթողիկոսի հետ դիմեց օրուան Վոսմշապուհ թագաւորին և արժանացաւ նրա անմիջական և անվերապահ բարոյական և նիւթական օժանդակութեան: Առ այս կը վկայէ Կորիւն վարդապետ. «Բազում հարցափորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ և բազում աշխատութեանց համբերեալ, արդ առնէին ապա և գկանխագոյն խնդրելին իրեանց՝ թագաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վոսմշա-

¹⁶ Մ. Խորենացի միշտ կը գործածէ Մեսրոպ անունը. միայն մէկ անգամ կը յիշէ. «Երանելի վարդապետ մեր Մաշտոց» (Գիրք Բ., գլխ. Ժ., նոյն անդ, էջ 120), որ կրկնապէս հետագայ գրքի մը միջաժամութեան արդիւնք լինել:

¹⁷ Կորիւն միշտ կը գործածէ Մաշթոց/Մաշտոց անունը. միայն վերնագրի մէջ կը գրենք «Մեսրոպ/Մեսրոպ» տարբերակը, որ կարող է հետագային գրիչներու կողմէ աւելացում լինել: Հազար Փարպեցի կը գործածէ երկու ձևերը նա:

պոյն: Յայնժամ պարմեր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Դանիել անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն գրեալ նշանագիրս աղիարարաց հայերէն լեզուի»¹⁸:

3. Դանիել եպիսկոպոս Ասորի

Ազնուական ծագմամբ Դանիել եպս. Ասորի կ'ապրեր ի Միջագետքս, որ ուներ հայերէն լեզուին յարմարեալ¹⁹ եւ «կարգեալ ըստ ձեռոյ օրինակի յունականին զվաղընջուցն գրեալ շարագիր քառօրեց»²⁰: Սահակ եւ Մեսրոպ «զամս սակաւս» փորձեցին Դանիելեան այբուբենը եւ սակայն «յեղեկացեալ զհիւացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք սորոյ՞ իոյլով զհեզեանայ բառից հայկականաց հազներգարար, մտրացածոյին այնուիկ զծագրութեամբ»²¹:

4. Հաբել Երեց

Հաբել Երեց ասորի ազգականն էր Դանիել եպիսկոպոսի: Արքունի նամակարեր Վահրիճի միջնորդութեամբ նա զնաց Միջագետք եւ «դանիելեան գիրերը» ուղարկեց Վռամշապոյն թագաւորին²²: Խորենացի կը նշէ, թէ Հաբել եւ Վահրիճ Խաղտունի «եկեալ երուն ցմեմն Սահակ եւ Մեսրոպ»²³ նորագիւտ գիրերը:

5. Վահրիճ Խաղտունի

Կորին պարգօրէն կը գրէ, թէ Վռամշապոյն արքայն Հայոց «առաքել զոմն Վահրիճ անուն հրովարտակօք առ այր մի երեց, որոյ անուն Հաբել կոչէին»²⁴: Տնտրաբարակասօրէն Խորենացի աւելի ճոխ քննադատութիւններ կը հաղորդէ. «Վասն որոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պարտական աշխարհիս եւ հաւաքարիմ իւր, Խաղտունի ազգաւ, Վահրիճ անուն, յոյժ փափաքող նորին գործոյ, առ Հաբելն այն»²⁵:

6. Հռովանոս Գեղացի

Հռովանոս Սամոսապ²⁶ քաղաքում ապրող «գրիչ ոմն հեղինական դպրութեան» ըստ Կորինի²⁷: Խորենացի առաւել յստակութեամբ կը հաստատուի «հրաշալի արունսրիւ հեղին գրչութեան, որ ի Սամոս էր միայնացեալ»²⁸ Հռովանոս յայտ-

¹⁸ Կորին, նոյն անդ, էջ 42. Խորենացի, նոյն անդ, էջ 325-26:

¹⁹ Խորենացի, նոյն անդ, էջ 325:

²⁰ Նոյն անդ, էջ 326:

²¹ Նոյն անդ:

²² Կորին, նոյն անդ, էջ 44:

²³ Խորենացի, նոյն անդ, էջ 326:

²⁴ Կորին, նոյն անդ, էջ 44:

²⁵ Խորենացի, նոյն անդ, էջ 326:

²⁶ Խորենացի մօտ՝ «Սամոս» (!), նոյն անդ, էջ 327:

²⁷ Կորին, նոյն անդ, էջ 48:

²⁸ Խորենացի, նոյն անդ, էջ 327:

նապէս գեղացրած եւ չափացրած է Ս. Մեսրոպի յօրինած գիրերը, որպէս նորը կամ լայն, կարճ կամ երկայն, առանձին կամ կրկնաւոր՝ որպէսզի յստակօրէն իրարմէ՛ գանազանօին: Կորին այս աշխատանքը կը բնորոշէ որպէս «գամենայն ընկրութիւնս նշանագրացն», իսկ Խորենացի կը բացատրէ, թէ Ս. Մեսրոպ եւ Հռոփանոս միասնաբար «կերպաւնեալ զգիրն առ ձեռն պարարաստ Մեսրոպայ, փոխաւորելով զհայերէն աթուրայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից Նկլլենացոց»²⁹:

Վարափօրէն Մեսրոպ Մաշտոց հայերէն այբուբենի ստեղծման ժամանակ՝ աչքի առաջ ունեցած է յունական աղփաբերը, բայց անիմաստ է պնդելն³⁰, թէ նա ամբողջապէս հետեւած է յունականին, քանի յունարէն լեզուն ի վիճակի չէ արտայայտելու հայերէնի եռաստիճան կամ եռարեւսակ բաղաձայնները, -բ-պ-փ, գ-կ-ք, դ-տ-թ, ծ-ձ-ց, ճ-ջ-չ, - կամ «լ-դ-խ» եռեակը, ինչպէս եւ «ժ-զ» եւ «ր-ռ» զուգակշիռները եւ կամ ձայնաւորներու «ը-ե-է» եռեակը:

2. Այբուբենի ստեղծման փառերիւր

Հայերէն այբուբենի ստեղծման թուականի ստուգման գլխաւոր աղբիւրը բնականօրէն Մաշտոցի կենսագիր Կորիւնի գիրքն է: Հիմնական տուեալները երկուք են. առաջինը «Վարուց» բնագրին մէջ եւ երկրորդը՝ կենսագրութեան աւարտին:

Առաջին փաստը կը վերաբերի դանիւլեան գիրերու Հայաստան՝ Վռամշապուի արքայի ձեռքը հասնելուն. «ի հինգերորդ ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»³¹: Ս. Մահակ եւ Ս. Մաշտոց նորագիտ այբուբենն ստանալով՝ «իբրեւ ամս երկու» ընդ «մարաղ մանկանց» կը փորձեն եւ յետոյ կ'անդրադառնան, թէ այդ գիրերը «բաւական» կամ կարող չեն արտայայտելու հայերէն լեզուի բոլոր ձայները³²: Ապա դարձեալ կամ փակաին «ի հինգերորդ ամի Վռամշապուի արքային Հայոց»³³ Ս. Մեսրոպ կը ճանապարհորդէ Միջագետք՝ իրագործելու իր առաքելութիւնը եւ ի վերջոյ Եդեսիա քաղաքի մէջ «պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»³⁴: Հռոփանոս գեղացրցի աջակցութեամբ նորաստեղծ հայկական գիրերը ըստ չափու եւ հասակի ճշգրտօրէն ձեւակերպելէ ետք, Մաշտոց կը վերադառնայ Հայաստան «ի կողմանս Այրարարեան գաւառին, առ սսեմանք

²⁹ Նոյն տեղ:

³⁰ Frederic Feydit, *Considérations sur l'Alphabet de Saint Mesrop et Recherches sur la Phonétique de l'Armenien*, Wien 1982, 33-47ff. ըստ պրոֆ. Ֆեյդիի, 23 գիրեր հայկական այբուբենի՝ առնուած են Յունարէնէ: հմմտ. Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց Գիրերը, Վիեննա, 1928 (Ազգ. Մատ. ԿԹ.), Լջ 177-203 եւ շրջելք. և Հ. Գ. ՄԼ-ԵԼՎԻՅԵԱՆ, «Հանդէս Ամսօրնայ», 1896, Լջ 215: Ֆեյդի կոյնութեամբ քաղած է ՄԼԵՎԻՅԵԱՆԻ ցուցակը կամ ցանկը՝ դուրս թողլով Ջ եւ Վ գիրերը:

³¹ Կորիւն, Նոյն տեղ, Լջ 44:

³² Նոյն տեղ, Լջ 44, 46:

³³ Նոյն տեղ, Լջ 46:

³⁴ Նոյն տեղ, Լջ 48:

Նոր Զաղաթին³⁵, ի վեցերորդ ամի Վռամշապուի արքային հայոց մեծաց»³⁶: Արդ, ամփոփելով Կորինի հաղորդումները՝ կը սրահանք հեղեղեալ պարկերը.

- Վռամշապուի արքայի 5-րդ տարին՝ հայաստան կը բերուին Դանիելեան նշանագրերը:

- «Իբրեւ ամս երկու» այդ գիրերը կը փորձարկուին եւ իբր անբաւարար կը յայտնուին:

- Դարձեալ Վռամշապուի 5-րդ տարին՝ Մաշտոց Միջագետք կը ճանապարհորդէ՝ հայոց լեզուին յարմար այբուբեն մը գտնելու:

- Ի վերջոյ Եղեսիոյ մէջ նա աստուածային օգնութեամբ կը հնարէ հայկական Այբուբենը եւ Սամոսատ քաղաքում հռոմէական Գեղագրիչի հետ ճշգրտութեամբ կը ձեւակերպէ նորաստեղծ գիրերը:

- Վռամշապուի արքայի 6-րդ տարին Ս. Մեսրոպ հայկական նոր Այբուբենով կը վերադառնայ հայաստան:

5-6 ժամանակագրական անհամաձայնութիւնը հարթելու մտադրութեամբ Տ. Աճառեան, Ս. Արեղեան եւ այլք առաջարկած են առաջին 5-ը սրբագրել ³⁷ որպէս 3, սակայն Ղազար Փարպեցի, որ Կորինէն կարճ ժամանակ անց գրած է իր Պատմութիւնը, օգտագործելով Կորինի «Վարք»ը, Ս. Մեսրոպի հայերէն գիրեր ստեղծելու առաքելութեան սկիզբը կը նշանակէ «յամս հինգերորդ արքային հայոց Վռամշապուի» եղբոր Խոսրովու»³⁸: Նմանապէս Ստեփանոս Առողիկ (Ժ.-ԺԱ. դ.)³⁹ եւ Վարդան Արեւելցի (ԺԳ. դ.)⁴⁰ Դանիելեան գիրերու ժամանակը կ'առնէին Վռամշապուի թագաւորի իշխանութեան 5-րդ տարուան հետ: Տնտեսաբար լաւագոյն լուծումը պիտի լինի՝ Դանիելեան գիրերու փորձարկութեան շրջանը փոխանակ «իբրեւ ամս երկու» սրբագրել որպէս «ամիսս երկու»: Թեպէտ Խոսրենացի եւս «զամս սակաս» կը գրէ, բայց կը խորհիմ, թէ երկու ամիսներ բաւական պիտի լինէին Մաշտոցի եւ իր աշակերտներուն համար՝ իմանալու Դանիելեան գիրերու պակասութիւնները: Անհրաժեշտ է նաեւ նշել, որ. «Ապա առեալ» սկստածքով այն յայտնածը, ուր աստուծ է, թէ նա սովորեցրեց Դանիելեան նշանագրերով, ըստ Ներսէս Ալիսնեանի, ապա եւ Արտաշէս Մաթեոսեանի, իր տեղում չէ: «Վարք Մաշտոցի» քննութեամբ անոնք այն տեսակէտը կը յայտնեն, որ այս յայտնածը պէտք է անմիջապէս յաջորդէ Ռահ գետի մօտ Մաշտոցին ընդունելու եւ քաղաք առաջնորդելու յայտնածին, որով արդէն իմաստային համապատասխանութիւն կը ստեղծուի եւ բնական կը հնչէ Կորինի ըսածը, թէ Մաշտոցը երկու տարի աշակերտներուն սովորեցուց Դանիելեան նշանագրերով եւ այդ պատճառաւ վարդապետական աստիճան ստացաւ: Այս տեսակէտը կը պաշտպանէ նաեւ Պօղոս Անանեան «Վարք Մաշտոցի» գործի իրաւերէն թարգմանութեան մէջ:

Իբր եզրակացութիւն կարելի է հեղեղեալ պարկերը նկարագրել.

³⁵ Նոր քաղաթ=Վաղարշապատ:

³⁶ Կորին, Եղիս անդ, էջ 50:

³⁷ Կորին, Եղիս անդ, էջ 108-109, ծանոթագրութիւն թիւ 59:

³⁸ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, հրատ. Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Սր. Մխիտեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 13:

³⁹ Ստեփանոս Տարեւելցի Առողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետրոսբուրգ, 1885, էջ 74 (Գիրք Բ.) գլխ. Ա.):

⁴⁰ Վարդան Վարդապետ Արեւելցի, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 49:

- Վռամշապուհի թագաւորութեան 5-րդ տարին՝ 400/401-405 Հայաստան կը բերուին Դանիէլեան նշանագրերը: Երկու ամսուան փորձարկութենէ ետք՝ Մաշտոց միեւնոյն տարին կը մնկնի Միջագետք եւ անդ՝ Եդեսիոյ⁴¹ մէջ կը ստեղծէ հայկական նոր Այբուբենը, զոր Սամոսատի մէջ վերջնական կը ձեւակերպէ: Հռութիւնու Գեղազորի օժանդակութեամբ եւ հայրենիք կը վերադառնայ Վռամշապուհի 6-րդ տարին, այսպէս:

Սկիզբ Վռամշապուհի իշխանութեան 400/401

402

403

404

Փորձարկութիւն Դանիէլեան նշանագրերու եւ ուղեւորութիւն Ս. Մեսրոպի ի Միջագետք Հայերէն Այբուբենի ստեղծագործութիւնը եւ վերադարձ Մաշտոցի ի Հայաստան աշխարհ

405

Հայկական Այբուբենի ստեղծագործման ժամանակի մասին երկու կարեւոր տուեալներ եւս կան Կորիւնի գրքի աւարտին.

1. «Ի դպրութենէ Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն եւ հինգ»⁴²:

2. «Եւ դպրութիւնն Հայոց յօրերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»⁴³:

Ս. Մեսրոպի վախճանման ստոյգ թուականն է 440. 35 թիւը արտահանելով՝ կ'ունենանք 405 որպէս սկիզբ Դպրութեան Հայոց: Նմանապէս ստուգութեամբ գիտենք Պարսից Յազկերտ Ա. արքայի իշխանութեան թուականը 399/400-420/421. ուրբերորդ տարին կը լինի 405/406

399/400 Սկիզբ իշխանութեան Յազկերտի

400

401

402

403

404

405

405/406 Հայոց գրերի ստեղծման թուականը:

Վերջին կէտը՝ Յակոբ Մանանդեանի⁴⁴ տեսակէտն է, ըստ որում հայկական Այբուբենը ստեղծուած է Դ. դարու վերջը՝ Վռամ Դ. Կրմանի (388/89-399/400) եւ ոչ Յազկերտ Ա. արքայի ժամանակ: Մանանդեանի կարծիքը հիմնուած է Յովհաննէս Դրասխանակերտցի⁴⁵ պատմագրի պակասատր հաղորդման վրայ, որ քաղուած է Մովսէս Խորենացու⁴⁶ Պատմութենէն եւ հետեւաբար արդիւնք է թիրիմացութեան⁴⁷:

⁴¹ Ըստ Կորիւնի «Վարք»ին՝ Մաշտոց հայերէն Այբուբենը ստեղծեց յեղնսիւս. տնն տոյն անդ, 46, 48 եւ ծանօթագրութիւնք. էջ 109. սակայն Խորենացու Պատմութեան համաձայն՝ այդ հրաշայի ղեկավար տննեցա՞ծ է ի Սամոս[ատ]. տոյն անդ, էջ 327:

⁴² Կորիւն, տոյն անդ, էջ 98:

⁴³ Նոյն անդ, էջ 100:

⁴⁴ Յակոբ Մանանդեան, «Տեղեկագիր» Հայկ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի, Երևան, 1952, թ. 7, էջ 50:

⁴⁵ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Տիֆլիս, 1912, էջ 54:

⁴⁶ Մ. Խորենացի, տոյն անդ, էջ 324, 328 (Գիրք Երրորդ, գլխ. ԾԱ. եւ ԾԴ.):

⁴⁷ Մեսրոպ արեղայ (արքեպս.) Գրիգորեան, էջ 324, 328 (Գիրք Երրորդ, գլխ. ԾԱ. եւ ԾԴ.):

2. Թարգմանաց Անւարանը 966 թուականից - Ձեռագիր Թ. 537 ի Baltimore, Walters Art Gallery:

3. Ծղրութի Անւարանը 974 թուականին - Վրաստանի Զաւախը գաւառից:

4. Մանասարեան Անւարանը 986 թուականին - Ձեռագիր Թ. 7735 Երեւանի Մաքենադարանի:

5. Էջմիածնի Անւարանը 989 թուականին - Ձեռագիր Թ. 2374 Երեւանի Մաքենադարանի:

6. Երուսաղէմի Անւարանը 10-րդ դարից - Ձեռագիր Թ. 2555 Երուսաղէմի հայոց Պապրիարքարանի:

7. Վիեննայի Մխիթարեան Հարց Մաքենադարանի Անւարանի հաւրակոյորը 10-րդ դարից - Ձեռագիր Թ. 697:

8. Ժ. դարու Անւարան - Թ. 789 Ձեռագիր Նիւ Եորքի Pierpont Morgan Գրադարանի:

9. Վահագնի Անւարանը 10-րդ դարից - Ձեռագիր Թ. 10780 Երեւանի Մաքենադարանի:

10. Ժ. դարու Անւարան - Ձեռագիր Թ. 5547 Երեւանի Մաքենադարանի:

11. Ժ. դարու Անւարանի երկու թերթը - Էջմիածնի Անւարանի կրկնագիր կամ նմանագիր - Ձեռագիր Թ. 9430 Երեւանի Մաքենադարանի:

Բ. Ա. Գրոց երկրորդ տիպարը ճաշոց Գիրքն է, որ եկեղեցական պաշտամունքի ամբողջ տարւան ամենօրեայ ընթերցումները կը բովանդակէ: Վարահօրէն առաջին համառօտ ճաշոց Գիրքը յունարէն լեզուու կազմած էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ Ե. դարուն հայերէն Այբուբենի ստեղծումէն ետք՝ հայերէնի թարգմանուցաւ Մաշտոց Վարդապետի, Սահակ Կաթողիկոսի եւ իրենց աշակերտներու կողմանէ: Միաժամանակ շուրջ 417-419 թուականին հայ հոգեւորականներ Երուսաղէմի մէջ յունական ճաշոց Գիրքը թարգմանած են հայերէնի, յարմարեցնելով Հայ Եկեղեցոյ աւանդութեան:

Բնականօրէն ճաշոց Գիրքը յրեթաց ժամանակի զարգացաւ եւ ճոխացաւ եւ ԺԱ./ԺԲ. դարուն սրացաւ իր վերջնական կերպարանը: Շնորհիւ հայ մտաւորականներու լայն հետաքրքրութեան եւ արթնամտութեան՝ պաշտօնական ճաշոց Գրքի կողքին ստեղծուած են այլ տիպարներ. որոնք, սակայն, պահպանուած են Գրքի հիմնական կառոյցը: Օրինակի աղագաւ Ս. Ծննդեան տօնի առաջին ութ օրերու գլխաւոր ընթերցումները կը համապատասխանեն Երուսաղէմի հին ճաշոց Գրքի կանոնին: Երուսաղիմական ճաշոց Գրոց թանկագին մի ձեռագիր կը պահուի Երուսաղէմի հայոց Պապրիարքարանի մէջ - Ձեռագիր թ. 121⁴⁹:

Գ. Երրորդ տեսակը ճաշոց Գրքի կը պարունակէ միայն Անւարանի ընթերցումները, զորս Պապարագի սկիզբը եղանակաւոր կը կարդայ տարկաւազը (եւ յաւարտ Պապարագի՝ ծիսակաւարտ հոգեւորականը վարը՝ արեանի մէջ կ'ընթերնու մի յապուած Յովհաննու Անւարանէն): Այսպիսի Անւարաններ միջին դարերուն յաճախ շքեղ մանրանկարներով

⁴⁹ Le Codex arménien de Jerusalem 121, par Athanase Renoux, PO 35/1/No 163, Turnhout 1969; Le Lectionaire de Jerusalem en Armenie: Le Čašoç, Introduction et Liste des Manuscrits, par Charles (Athanase) Renoux, PO 44/4/No 200, Turnhout 1969.

գարդարում կը լինէին, վասնզի պարկերները հաւաքացելոց համար սրբապարկերի (իկոն) դեր կը կատարէին (ժողովուրդը բարեպաշտական զգացմունքներով՝ յաւարք արարողութեան կը համբուրէր ցուցադրեալ նկարը):

Դ. Չորրորդ տեսակը Ճաշոց Գրքի կը բովանդակէ միայն Յարութեան վերաբերեալ չորս ընթերցումներ՝ Չորս Անեպարաններէն առ ի գործածութիւն փոսական Պատարագի օրնոն եւ կը կոչուի «Իւղաբերից Անեպարան» կամ «Անեպարան Իւղաբեր Կանանց», որոնք Յարութեան առաւօտուն եկած էին Գերեզման Յիսուսի մարմինը իւղով օծելու: Խնդրոյ առարկայ չորս ընթերցումներն են.

ա. Մատթ. 28:

բ. Մարկ. 15, 42-47 եւ 16, 1-8 (հեղաքրքրականօրէն 9-20 համարները ներառեալ չեն):

գ. Լուկ. 23, 50-56 եւ 24, 1-12:

դ. Յովհ. 19, 38-42 եւ 20, 1-18:

Այսպիսի Ճաշոց Գիրքեր կամ Անեպարաններ ընդհանրապէս կը լինէին (եւ կը լինեն) մեծադիր եւ արծաթեայ կամ ոսկեայ կողքերու թանկագին կազմով:

Ե. Հինգերորդ տեսակը Սաղմոսագիրքն է կամ Սաղմոսարանը՝ երկու փարբերակներով, մին ընթերցանութեան եւ միւսը պաշտամունքի գործածութեան համար: Մինչ երոպական լեզուներ առհասարակ կը գործածեն լատիներէն psalterium (յունարէն psalterion=լարային գործիք, բնար) տերմինը, հայեր խառն բառ մը ստեղծած են – Սաղմոսարան, օգտագործելով յունարէն սաղմոս (psalmos) եւ հայերէն – արան յեղադաս մասնիկով («պարունակող»/«պահարան»): Այս Սաղմոսարանը կամ Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի ըստ երևոյթին Դ. դարու բերանացի թարգմանութիւն մըն է, որ Ե. դարուն գրի առնուած է Մեսրոպեան Դպրոցի կողմանէ եւ փարբերութիւններ ունի պաշտօնական Սաղմոսագիրքէն: Հին Սաղմոսարանը անկասկած կը ներկայացնէ Հայ Եկեղեցւոյ հնագոյն Աղօթագիրք-Ժամագիրքը, բաժանուած ութ կանոններու, որոնց վերջաւորութեան կցուած են ընթերցումներ, քարոզներ, մաղթանքներ եւ աղօթքներ: Իբր Աղօթագիրք՝ Հին Կրակարանի ամենէն շատ ընդօրինակեալ գիրքն է Սաղմոսարանը, որ մեզ հասած է հարիւրաւոր ընդօրինակութիւններով եւ երբեմն փառաւոր գարդարանքներով⁵⁰:

Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութիւնը գերմանական բանասիրութեան կողմէ իրաւամբ գնահատուած է որպէս «Թագուհի Թարգմանութեանց»: Երկու պարճառներ կամ սկզբունքներ նպաստած են թարգմանութեան փայլուն յաջողութեան. Առաջին՝ առաւելագոյն հաւաքարմութիւն յունարէն բնագրին, եւ երկրորդ՝ ճշմարիտ արտայայտութիւն բնագրի բովանդակութեան: Այս երկու սկզբունքներու վերայ կարելի էր աւելացնել երրորդ ազդակ մը, որ է գրական ընտիր հայերէն լեզուի գործածութիւնը: Բնականօրէն սալ եւ անդ փոքրիկ թիրիմացութիւններ կամ սխալ ընթերցումներ պարապեալ են, բայց որոնք աննշանակ են եւ չեն կարող ընդհանուր թարգմանութեան բարձր արժէքը ռելէ չափով նուազեցնել:

⁵⁰ Իմ անձնական գրադարանի մէջ ունիմ այսպիսի մի Սաղմոսարան՝ «Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի» փիլոդոսաթնթով, փակալ յերուսաղէմ 1870 թուին:

4. Ս. Գիրքը որպես աղբիւր քրիստոնէական արունստներու

Ինչպէս այլ երկրների մէջ, նաեւ հայ ժողովրդի պարագային, Ս. Գիրքը, մասնաւորաբար Նոր Կրակարանը, ներշնչման աղբիւր հանդիսացած է գրականութեան եւ արունստներու: Բնականօրէն Աստուածաշունչ Գիրքը մեծ ազդեցութիւն գործած է յարկապէս հայ մարտնչութեան վրա: Աստուածաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն, ճառեր եւ քարոզներ, ինչպէս եւ մեկնութիւններ՝ նիւթեր եւ պարմութիւններ, պարկերներ, խթան եւ գաղափարներ քաղած են Ս. Գիրքէն եւ հարստացուցած հայ գրականութիւնը: Յիրաւի, ոչ միայն այս մասնագիտական մարզերու, այլեւ պարմագրութեան մէջ Աստուածաշունչ Գիրքը կարեւոր դեր խաղացած է: Կորին Սքանչելին իր ուսուցչի Վարքի մէջ երկար յարուած մը յարկացուցած է Մաշտոցի՝ Մովսէս մարգարէի հետ նմանութեան եւ համեմատութեան: Մովսէս Խորենացի հայ ժողովրդի ծագումը առնչած է Յաբեթի սերունդէն («Թորգոմի») հետ: Իրեն հետեւած են մի շարք պարմագիրներ: Անկասկած մասնաւորապէս կրօնական-աստուածաբանական գրականութեան մէջ մեծ եղած է Ս. Գրոց ազդեցութիւնը: Նշանաւոր հեղինակներ եւ հեղինակաւոր գործեր լայնօրէն օգտագործած են Հին եւ Նոր Կրակարանները եւ անոնց վկայութիւններով ճոխացուցած իրենց գրութիւնները: Յիշարակութեան արժանի են. Մաշտոց Վարդապետ («Յաճախապարում» եւ շարականներ), Սահակ Պարթեւ (շարականք եւ կանոնք), Յովհան Մանդակունի Հայրապետ (478-490), Յովհան վարդապետ Մայրագոմեցի (ճառեր, Է. դար), Յովհան Օձնեցի Կաթողիկոս (717-728), Գրիգոր վարդապետ Նարեկացի (951-1003/1005), Ներսէս Շնորհալի Կաթողիկոս (1166-1173), Գրիգոր վարդապետ Տաթեւացի (1346-1409) եւ այլք: Նարեկացի հեղինակած է փաղեր, Մեկնութիւն «Երգ Երգոց» մարեանի եւ մասնաւորաբար Նարեկ համբաւաւոր աղօթագիրքը, որ լի է հարիւրաւոր սուրբգրական պիւրառութիւններով:

Անշուշտ հայ գրականութեան մի կարեւոր մասը կը կազմեն շարականներ, երգեր, փաղեր եւ մեղեդիներ, որոնք նմանապէս լայն առնչութիւն ունին Ս. Գրոց հետ: Հնագոյն կը նկատուին Ապաշխարութեան շարականները, որոնք կը վերագրուին Մեսրոպ Մաշտոցի: Նաեւ Սահակ Պարթեւ Հայրապետ, որ ղեկավարած է Ս. Գրոց թարգմանութիւնը եւ մասնակցած աշխատանքին, յօրինած է շարականներ եւ մշակած կանոններ: Բացառիկ յաջող գործ մըն է Ս. Հովսիսիմեանց նուիրեալ «Անձինք նուիրեալք» շարականը, զոր յօրինած է Կոմիտաս Աղեցի Կաթողիկոս (615-628), 36 պոններով՝ ըստ հայկական Աբրեւնի: Թէ՛ բովանդակութեամբ եւ թէ՛ եղանակով մեծապէս փայլուն երեսոյթ մըն է, որ հայկական Շարակնոցի մէջ իւր յարուկ քննող ունի: Սակայն անկասկած հայ հոգեւոր երգի եւ շարականներու վարպետն է եւ կը մնայ Ներսէս Շնորհալի Հայրապետ, որ բազմաթիւ երգեր, շարականներ, փաղեր եւ մեղեդիներ գրութեամբ եւ եղանակներով յօրինած է եւ մեծապէս ճոխացուցած է Հայ Եկեղեցոյ ժամերգութիւնը: Հայոց Ժամագիրքը շատ պիտի աղքատանայ, եթէ նրանից հեռացնենք Շնորհալոյ սրբոգործութիւնները: Աստ արժան է յիշարակել նաեւ Ստեփանոս արքեպս. Սիւնեցի (688-735), որ ոչ միայն Զորից Անտարանցաց լաւա-

գոյն մեկնությունը գրած է, այլև «կանոն»-ի կառույցը ներմուծած Հայ Եկեղեցույ Շարակնոցի մէջ⁵¹:

Մինչեւ ԺԸ. դար հայկական արուեստի բոլոր ճիւղերը իրենց ծնունդն ու սնունդը առած են քրիստոնէական կրօնքէն, որու հիմքը կը կազմէ Ս. Գիրքը, յափկապէս Նոր Կրակարանը: Ոչ միայն մանրանկարչութիւնը, այլև ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը, սրբապատկերներու նկարչութիւնը, որմնանկարչութիւնը, ինչպէս եւ խաչքարերու, խորանի զարդերու, Պատարագի զգեստներու եւ վարագոյրներու պատրաստութեան արուեստները կը կրեն Քրիստոնէութեան կնիքը: Հայ ժողովուրդը կարող է իրաւամբ հպարտ զգալ մասնաւորաբար մանրանկարչութեան, ճարտարապետութեան եւ երաժշտութեան արուեստներէն, քանզի այս մարզերու ստեղծագործութիւնները թէ՛ քանակութեամբ եւ թէ՛ որակի բարձրութեամբ եւ ինքնադիպութեամբ կարող են մրցիլ բիզանդական եւ եւրոպական լաւագոյն նմանակներուն հետ:

Ինչպէս այլուր, նաեւ Հայաստանի մէջ նոր քրիստոնէական կրօնի աղօթապատկերները հիմնըւած են հեթանոսական բազիլիկա-տաճարներու վրայ: Ե. դարից սկսեալ հայ ճարտարապետներ մտածած են աղօթավայրերու առաստաղները բարձրացնելու եւ գմբեթով ու կամարներով դէպի երկինք ուղղելու: Իրանի, Միջագետքի, Միւսիոյ եւ Հայաստանի ճարտարապետները որոշ փորձառութիւն ունեն կամարներու կառուցման կամ գործածութեան մէջ: Ուստի Արեւելքում Անտիոք, Ալեքսանդրիա եւ Հայաստան, որոնք շինարարական արուեստի հին աւանդույթներ ունէին, ճարտարապետական կենտրոններ հանդիսացան: Բնականօրէն Արեւմուտքի մէջ՝ Հռովմ, որ անտիկ ժամանակներու կենտրոն չըն էր, աւանդույթները շարունակեց նաեւ քրիստոնէական արուեստի մէջ: Հայաստան անշուշտ նպաստաւորուելով ուրարտական ճարտարապետական ժառանգութենէն, Ե.-Ջ. դարերուն արդէն գմբեթաւոր եւ կամարակապ եկեղեցիներ սկսան կառուցանել: Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տեսիլքը եւ այդ շրջանէն մնացեալ տաճարները կարեւոր վկայութիւններ են: Եթէ Եոզեֆ Սպրոփգովսկի իր Հայոց շինարարական արուեստը եւ Եւրոպա⁵² գրքին մէջ հայկական ճարտարապետութեան դերն ու ազդեցութիւնը կը չափազանցէ, անվիճելի է, թէ հայերն էին, որ առաջին անգամ թմբուկը երկարեցրին կամ բարձրացուցին՝ համեմատաբար բիզանդականին, եւ թէ ժամանակն էր վաղգորական ճարտարապետական ձեւերը Հայաստանի մէջ, մասնաւորաբար Անիում, աւելի կանուխ շրջանէն գտնուելի են, քան Արեւմուտքի մէջ: Ան այս արուեստի պարմութեան մասնագէտ Դաւիթ Տալբոթ Ռայս կը հաստատէ:

«Կը թուի թէ վաղագոյն հայկական եկեղեցիները կամարաւոր բազիլիկաներ եղած են: Սակայն, ըստ երեւոյթին, հայ ճարտարապետներն էին, որ կամարակապ քառակուսի յափկագծի մշակմամբ աւելի կանուխ հետաքրքրուած են, քան այլուր, եւ Է. դարէն սկսեալ մի շարք տարբերակներ այս յափկագծով՝ կարելի է գտնուել»⁵³:

⁵¹ Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորեան, Ստեփանոս Սիրնեցի, Պոկրոք, 1958:

⁵² Josef Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, 2 Bände, Kunstverlag Anton Schroll und Co. Wien 1918.

⁵³ David Talbot Rice, Art of the Byzantine Era, Thames und Hudson, London 1963, 139, 145.

5. Վաղագոյն հայկական մանրանկարները

Ե. դարից դժբախտաբար մանրանկարներ մեզ չեն հասած: Հայ Մանրանկարչության պատմությունը կը սկսի Զ. դարու չորս մեծադիր նկարներով՝ մագաղաթեայ երկու թերթերու վրայ, որոնք «Էջմիածնի Անեպարան»ի (Մարենաղարան թ. 2374-989 թուականից) վերջատրության իբր պահպանակ դրուած են.

1. Անպումն Զաքարիայի (թղ. 228ա)
2. Անպումն Մարիամու (թղ. 228բ)
3. Երկրպագութիւն երեք մոգերու (թղ. 229ա)
4. Մկրպութիւն Յիսուսի (թղ. 229բ):

Այս պատկերները հրաշագեղ գոյներով եւ արուեստով նկարուած են եւ որոշ չափով կը յիշեցնեն եգիպտական մումիաներու դիմանկարները եւ կամ Սինայիի Վանուց վաղ բիւզանդական իկոնաները, բայց անշուշտ հիմք ունեցած պիտի լինեն ուրարտական-հայկական նկարչական աւանդութիւնը: Բնականօրէն ուրարտական որմնանկարչութիւնը, որմէ նմուշներ մնացած են Էրերունիի փաճարին եւ պալապին մէջ, մասամբ գոնէ ազդեցութիւն գործած է Հայաստանի նոր քրիստոնէական արուեստին վրայ: Ուրարտական պատկերներու եւ Զ. դարու չորս մանրանկարներու իբր զուգահեռական կարելի է նշել Լմբապայ եւ Արուճի փոքր եկեղեցիները, կառուցեալ Է. դարուն: Մանրանկարչութեան այս կերպարուեստը կամ աւելի ճիշդ՝ արուեստակերպը կը գրնենք նաեւ Մլբ. թագուհոյ Անեպարանին (862) մէջ, որ կը պահուի Վենետիկոյ Մխիթարեան Վանուց Գրադարանին մէջ (Ձեռագիր թ. 1144 / 86):

Մինչ չորս հայկական հնագոյն մանրանկարներ աւելի եգիպտական-բիւզանդական ազդեցութիւն կը ցուցադրեն, Էջմիածնի Անեպարանի (989 թ. – հմր. 2374 Ձեռագիր Երեւանի Մարենաղարանի) պատկերները որոշ նմանութիւն կը ցուցաբերեն Ռաբբուլայի Անեպարանի (586 թ.) հետ, որ սիրիական կամ ասորական աւանդութեան կը պատկանի: Հայկական ձեռագիրը կը պարունակէ մի շարք հրաշագեղ գունազարդ մանրանկարներ, որոնց մէջ փիրապետող է կարմիրը, բայց այլ գոյներ կամ ներկեր եւս գործածուած են: Յիշատակութեան արժանի են՝ Եւսեբիոսի նամակը, Համարաբբաթի յոթ կանոնադաւանքները, Քրիստոս գահի վրայ՝ Պետրոս եւ Պօղոս առաքելներով շրջապատուած, չորս Անեպարանիչները, Մարիամ Աստուածածին գահի վրայ՝ Յիսուս Մանուկ գրկին, Իսահակի գոհաբերութիւնը, ինչպէս եւ բազմաթիւ լուսանցազարդեր՝ թոջնոց, կենաց ծառի, ծաղիկներու ու բոյսերու պատկերներով: Մինչ չորս վաղագոյն մանրանկարները իրենց ձևերով եւ գոյներով աւելի մոնումենտալ կերպարանք ունին եւ խոր փայտորութիւն կը գործեն, Էջմիածնի Անեպարանի պատկերները մասնաւորապէս յստակ են եւ վայելուց, եւ պայծառ կամ ուրախ գոյներով մշակուած, բայց նաեւ այնպիսի արուեստի ոճով, որ աւելի անփիկ ժամանակաշրջանը կը յիշեցնէ⁵⁴: Բոլոր մանրանկարները հեղաբոլորական են եւ փառահեղ, բայց մասնաւորաբար այն պատկերը, որ Աստուածածին Մարիամը կը ներկայացնէ Յիսուս Մանուկի հետ՝

⁵⁴ Էջմիածնի Անեպարանի նոր նմանափայ (facsimile) հրատարակութիւն մը հրապարակեց Աստուծոյ Գրաքաղաքի Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 2001 թուին. հար. Ա. րեւազի, հար. Բ. մակնարանութիւն՝ ուսումնասիրութեամբ Հայդէ եւ Հելմուտ Բուշհաուզըն ամուսիններու:

գահի վրայ: Մինչ այլ պարկերներու մէջ նա երեխան ծախ կողմի վրայ կը կրէ, ինչպէս Արքիանապոլսոյ 1007 թուի Անտարանին (Ձեռ. թ. 887/116 Վենետիկոյ Միսիթարեան Հարց) մէջ, այսպէղ Էջմիածնի ձեռագրում Մարիամ երկու ձեռքերը բարձրացուցած՝ գրկին մէջտնդը նստեցուցած է Յիսուս Մանուկը, որ նմանապէս աջը դէպի վեր երկարած է եւ ծախ ձեռքին մէջ խաչ մը ունի: Դէմքի արտայայտութիւնը եւ նստելու կերպը նկարի առած՝ Յիսուս երեխայ մը չէ, այլ հասուն մի երիտասարդ (հմմտ. Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցոյ արտաքին պարփին վրայ քանդակուած պարկերին հետ - Աստուածածին գահու վրայ՝ Յիսուս Մանուկի հետ): Արդարեւ եւ իրաւամբ կարելի է եզրակացնել, թէ Էջմիածնի Անտարանը բացառիկ կարեւոր դեր կատարած է հայ մանրանկարչութեան զարգացման եւ պարմութեան մէջ: Զ. դարու չորս մանրանկարները իւրայայտուկ ուղղութիւն մը ստեղծած են, եւ Էջմիածնի Անտարանի պարկերները՝ մի փարբեր ուղղութիւն, բայց երկուքը եւս որպէս օրինակ կամ կատար ծառայած են բազմաթիւ արուեստագէտներու համար: Եւ այսպէս, Հայաստանի փարբեր նախնականներու կամ շրջաններու մէջ մանրանկարչական դպրոցներ յառաջացած են՝ ոճի, արտայայտութեան եւ գոյներու փարբեր յարկութիւններով, ինչպէս օրինակ՝ Վան-Վասպուրականի, Մուշի եւ Բաղէշի, Կարնոյ եւ Երզնկայի, Մեծովի, Հաղբաւ-Սանահինի, Տաթևի եւ Գլաճորի, Անիի մէջ եւ այլուր: Նաեւ Արտասահմանում փարբեր մանրանկարչական եւ գրչագրական դպրոցներ ստեղծուած են, ինչպէս՝ Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, Դրիմ, Հալէպ, Երուսաղէմ, Նոր Զուղայ եւ այլուր, որոնք Հայոց Մանրանկարչութեան կարեւոր եւ արժէքաւոր նպաստ բերած են:

6. Համանուագ քարի եւ մագաղաթի վրայ

Աստ նկարի պիտի առնեն Թ.-Ժ. դարերու շինարարութեան եւ մանրանկարչութեան երկու հրաշափառ ստեղծագործութիւններ Վասպուրական նահանգի մէջ, Հին Հայաստանի մի երկրամաս, որ կենտրոն մըն էր ուրարտական արուեստի եւ մշակոյթի: Վան-Տուշպա-Տոսպ մայրաքաղաքն էր Ուրարտական Հարստութեան, որ սկիզբ առաւ Ժ./Թ. դարուն (Ջ. ա.) եւ փուլ եկաւ Զ. դ. (Ջ. ա.), երբ Հայեր կամ Արմէններ հանդէս եկան պարմութեան բեմի վրայ: Նկարչութեան կամ մանրանկարչութեան առնչութեամբ նկարի ունիմ Մլքէ թագուհւոյն Անտարանը, որ 2. 850-51 թուին, յամենայն դէպս 862-էն առաջ իրագործուած է եւ որ ամբողջական էջի վրայ մեծադիր հրաշագեղ պարկերներ կը պարունակէ՝ հիասքանչ ներդաշնակութեամբ: Սոյն Անտարանը կը պահուի Վենետիկի Միսիթարեան Հարց Գրադարանին մէջ (Ձեռ. թ. 1144/86) եւ ունի 11 մանրանկարներ մագաղաթի վրայ, ութ պարկերներ կորսուած են: Նկարները կը ներկայացնեն Եսեբիոսի նամակը, փաստը համարաբար կանոնադաշտակներ, չորս Անտարանիչներու պարկերներ եւ Զրիստոսի Համբարձումը: Մասնաւորաբար Համբարձման նկարը արժանացած է եւ արժանի բարձր ուշադրութեան եւ գնահատութեան եւ կը պարկանի աւելի Էջմիածնի Անտարանի Զ. դարու չորս մանրանկարներու աւանդութեան, այսինքն ուրարտական եւ եգիպտական-փիզանդական ուղղութեան: Նմանութիւնը կամ ազդեցութիւնը կու գայ հաւանաբար հնագոյն Սինայի իկոնաներից, ինչպէս Սինայի Վանոց Triptychon-ի միջին փախտակը, որ կը նկարագրէ Համբարձ-

ման րեսարանը՝ Թ. ու Ժ. դարից: Ուշ շրջանի մի իկոնայ⁵⁵ (ԺԵ. դ.), որ Լոնդոնի «Վիկտորիա եւ Ալբերտ Թանգարան»-ին մէջ կը պահուի, որոշ նմանութիւն մը կը ցուցադրէ, բայց համեմատաբար Մլբէ թագուհւոյ Անտարանին՝ նաեւ մի քանի տարբերութիւններ: Համեմատութիւնը⁵⁶ Ռաբբուլայի հանրաժանօթ Անտարանին հետ ցոյց կու տայ կարեւոր տարբերութիւններ երկու մանրանկարներու միջեւ:-

1. Ռաբբուլայի⁵⁷ Անտարանին մէջ հինգ հրեշտակներ բռնած են Mandorla-ն, որուն մէջ Քրիստոս նկարուած է կանգուն. իւրաքանչիւր կողմը կանգնած են երկու հրեշտակներ (մին վերը, միւսը վարը) եւ հինգերորդ հրեշտակ մը չորս թելերով՝ ներքեւից կը սլաշտպանէ: Մլբէ թագուհւոյ Անտարանի Համբարձման մանրանկարին մէջ՝ երկու հրեշտակներ զինտրի նման պահակ կեցած են Mandorla-ին երկու կողմերը եւ երկու այլ հրեշտակներ թռչելու դիրքով՝ պարկերը ներքեւից բռնած:

2. Մլբէ թագուհիի Անտարանի պարկերի մէջ Յիսուս նստած է գահի վրայ՝ աջը կրծքի վրայ եւ ձախ ձեռքին ունի Ս. Գիրքը կամ Անտարանը: Ռաբբուլայի Անտարանի «մանդորլայի» մէջ Քրիստոս կանգնած է եւ աջ ձեռքը բարձրացուցած:

3. Ռաբբուլայի Անտարանի մանրանկարին մէջ երկու հրեշտակներ հեռու կը պահեն Առաքեալները Մարիամ Աստուածածնէն եւ ցոյց կու տան դէպի վեր՝ ինչպէս Յիսուս երկինք կը բարձրանայ: Մլբէ թագուհւոյ Անտարանի պարկերին մէջ հրեշտակները կը պակսին:

4. Ռաբբուլայի Համբարձման նկարին մէջ Աստուածածինը ճիշդ մէջտեղը կանգնած է, ուղիղ կը նայի՝ ձեռները բաց, սակայն ցած. մինչդեռ հայկական մանրանկարին մէջ Մարիամ դէպի ձախ կը նայի՝ ձեռները բարձրացուցած:

5. Մլբէ թագուհւոյ Անտարանին մէջ Առաքեալները վեց-վեց Աստուածածնայ երկու կողմերը շարուած են եւ կը նային ու մտիկ կ'ընեն. մինչդեռ Ռաբբուլայի նկարին մէջ՝ Առաքեալները երկու խումբ կազմած, զարմանալով կը նային Քրիստոսի, ինչպէս աջին՝ հրեշտակը դէպի վեր ցոյց կու տայ:

Մլբէ թագուհւոյ Անտարանի մանրանկարներու մասին Ն. Մեսրոպ Ծանաշեան իրաւամբ կը հաստատէ, թէ իրենց նկարագրով կը պարկանին մի այնպիսի ժամանակաշրջանի (Թ. դար), երբ կարծէք Ե.-Զ. դարերու արուեստի վերածնունդ մը կը յառնէր⁵⁸:

«Համանուագ»ի երկրորդ մասը ստեղծագործութիւն մըն է քարի վրայ, այսինքն Վանայ ծովու Աթթամար կղզիի Սուրբ Խաչ եկեղեցին, որ նոյնպէս կը զարնուի Վասպուրականի նահանգին մէջ, եւ ուր Մլբէ թագուհիի Անտարանը եւս պարտաւորուած է եւ նկարագրողուած: Այս նահանգի մէջ էր, որ 908 թուին իշխան Գագիկ-Խաչիկ Արծրունի, որդի Գրիգոր-Դերենիկի, ինքզինք թագաւոր հռչակեց, թէպէտ այդ ժամանակաշրջանին (895/96-1045)

⁵⁵ Byzantium-Treasures of Byzantine Art and Culture, edited by David Buckton, British Museum Press 1994, 221-23, reproduction No 235.

⁵⁶ Armenien-Kunst und Geschichte im 1. Jahrtausend (anlässlich einer Armenien-Ausstellung), hrsg. von Erwin M. Ruprechtsberger, Linz 1989, 47-49.

⁵⁷ Ibid. Abb. Nr. 9 (S. 59); Antoine Khoury Harb, The Maronites, History and Constants, Beirut 2001 (at the end of the Book).

⁵⁸ Mesrop Janashian (editor), Armenian Miniature Paintings of the Monastic Library of San Lazzaro, Ist vol. Venice 1966, miniatures Nos 12-33; commentary 16-23 (22-23).

Բագրատունեաց Հարստութիւնն էր, որ կը փրաւաւեր Հայաստանի մէջ (Արծրունեաց Թագաւորութիւնը վերջացաւ 1021 թուին): Արծրունի առաջին թագաւոր Գագիկ-Խաչիկ 915-921 փարիներուն կառոյց Աղթամար կղզիի Ս. Խաչ վանքն ու եկեղեցին. իր երկրորդ փիկիւն՝ Մլքէ թագուին էր, որ շուրջ 908 թուին Անտարաւնը սրացաւ կամ գնեց ու նուիրեց Վարագայ վանքին: Աղթամարի եկեղեցին իսկապէս ճարտարապետական գոհար մըն է, որու մէջ ոչ միայն հայ շինարարական արուստի աւանդական ձեւերն ու փարբերը, այլև արաբական-իրանական-խալմական ազդեցութիւններ ներդաշնակօրէն միաձուլուած են: Այս առնչութեամբ արուեստի պարմութեան մասնագէտ Կաթարինա Օթոյ-Դոռն յայտնաւէտ Աղթամարի զարդաքանդակներու մասին կը գրէ. «Զարդաքանդակը ոչ միայն Արեւմտաբլի քանդակագործութեան նախակարապետն է, այլև Արեւելեան Անարտուի մէջ քրիստոնէական եւ իսլամական աշխարհներու հանդիպման խօսուր վկան»⁵⁹:

Քարի եւ մագաղաթի վրայ համառուագի երկու բաղկացուցիչ փարբերը կամ մասերը, Մլքէ թագուիւոյ Անտարաւնը եւ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին անկասկած Վասպուրականի մէջ արուեստի գեղեցկագոյն սրելո՞ւագործութիւններն են:

Աստուծոյ մէջ Շէօնգրաբընի (Schöngarten) եկեղեցւոյ քանդակները, արտաքին պարի վրայ, հետաքրքրականօրէն կը յիշեցնեն Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ զարդարանքները:

7. Մաշտոց Վարդապետ հոգևոր ծառայութեան մէջ

Կորին Սքանչելիի համոզմամբ՝ Մաշտոց Վարդապետ հայկական Այբուբենը սրելո՞ւցն հիմնականօրէն քրիստոնէական քարոզչութեան նպատակի համար: Մովսէս Խորենացի իր Պարմութեան մէջ կը նշէ նաև քաղաքական պարճառաբանութիւնը: Ճշմարտութիւնը հաւանօրէն կը գտնուի երկու ազդակներու մէջ հաւասարապէս:

Կորինի վկայութեամբ՝ Մեսրոպ Մաշտոց Այբուբենի յորինումէն առաջ եւ ետք զբաղեցաւ աւետարանչութեամբ կամ քրիստոնէական կրօնի քարոզչութեամբ: Ս. Գրոց առաջին թարգմանութիւնը ամենաուշը աւարտած պիտի ըլլայ 410/415 թուին. երկրորդ թարգմանութիւնը կամ հիմնական վերադրեցութիւնը ըստ յունական ստորոգ եւ անթերի օրինակներուն՝ կարարուած պիտի լինի 432-435 փարիներուն: Ներեւաբար, 410-430 եւ 435-439 Ս. Մաշտոց շուրջ 25 փարի ժամանակ ունեցաւ զբաղելու գրական եւ մանաւանդ աւետարանական գործերով: Կորին կը յիշէր Գողթան գաւառը, «կողմանք Մարաց», Սիւնեաց աշխարհը եւ Բիւզանդական Հայաստանը, բայց վստահօրէն Վարդապետը շրջեցաւ երկրին բոլոր գլխաւոր կենտրոնները եւ քարոզեց Անտարաւնը⁶⁰: Ան այս վարքագիծը մի քանի անգամ կը նկարագրէ եւ բարձրօրէն կը գնահատէ Մաշտոցի քարոզչական գործունէութիւնը⁶¹:

Օրինակի աղագաւ.-

«Ապա դարձեալ ելանէր, շրջէր զփեղեօք կարգելովք եւ զգաւաւորն աշակերտելովք աշխարհին Հայոց, զուարթացուցանել, նորոգել եւ հաստատել: Եւ յորժամ այնպէս ընդ ամենայն փեղիս լի առնէր զՍուրբ Ան-

⁵⁹ Katharina Otto-Dorn, Kunst des Islam, Baden-Baden 1964/1979, 75.

⁶⁰ Կորին, Վարդ Մաշտոցի, Նոյն անդ Լ, 40, 54, 58, 60, 62, 64, 72, 78, 82:

⁶¹ Նոյն անդ, Լ, 54, 58, 78, 82:

լարան Տեառն և ամենեցուն զգուշացուցեալ զկենաց ճանապարհն վարելոյ, խորհուրդ ամէր այնուհետեւ վասն կէս ազգին հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հոռոմոց»⁶²:

Եւ ահա այսպէս Մեսրոպ Մաշտոց, որ Հայոց Արշակունեաց Թագաւորութեան զինուորական ծառայութեան մէջ կը զգնուէր՝ Խոսրով եւ Վռամշապուի արքայից ժամանակաշրջանին, բացառիկ և ճակատագրական դեր կատարեց հոգեւոր առաքելութեան և ծառայութեան մէջ, «ի ձեռն ամեալ ... աստուածագործ մշակութեամբ զաւարտանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել» ևն⁶³: Նրա բազմադիրս գործունէութեան շնորհիւ հայացաւ ոչ միայն Ս. Գիրքը, այլև առհասարակ Քրիստոնէութիւնը ի Հայաստան աշխարհի: Նոր Այբուրենքը եւ Քրիստոնէութեան հայացումը մեծապէս նպաստեցին թէ՛ հայ ժողովրդի հոգեւոր-մտաւորական կեանքի բարձրացման եւ թէ՛ հայկական ինքնութեան պաշտպանութեան եւ պահպանութեան՝ ընդդէմ բազմալեզու օտար մշակութային ազդեցութիւններու եւ ձուլման ջանքերու եւ ճնշումներու:

Վերջաբան

Յընթացս դարերու հայ ժողովուրդը, հակառակ բազում դժուարութեանց, ճնշումներու եւ կոտորածներու, հաւաքարիմ մնաց Սուրբ Մեսրոպին եւ անոր ստեղծած Այբուրենին, եւ Այբուրենը պահապան հրեշտակը եղաւ ժողովուրդին: Հայ մայրերը մինչեւ իսկ 1915–1918 թթ. Յեղասպանութեան եւ Աքսորի ժամանակ, Դէյր Ջօրի անապատին մէջ՝ աւազի վրայ երեսխաներուն գրեցին եւ սովորեցուցին Մաշտոցի գրերը:

Յաւարք մեր ուսումնասիրութեան՝ կը ցանկանայի պարասխանել այն հարցին, թէ ով կարող է նկատուել Հայոց պարմութեան մեծագոյն դէմքը: Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակման 1700-ամեակի առթիւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը պատրաստած էր մի գորգ՝ իբր յիշարակ, որի վրայ կ'երեւան Սահակ Կաթողիկոս, Մեսրոպ Մաշտոց եւ Վռամշապուի թագաւոր: Բնականօրէն րեստարանը կը վերաբերի հայոց Այբուրենի ստեղծման, սակայն ես փնտրում եմ մի ընդհանուր լուծում: Գերմաներէն մի ասացածք իրաւամբ կը հաստատուի. «Բոլոր լաւ բաները երեք կը լինեն»: Ս. Մեսրոպի կողքին՝ Սահակ Պարթեւ Հայրապետ կը ներկայացնէր Հայոց Եկեղեցին կամ հոգեւոր աշխարհը, իսկ Վռամշապուի՝ պետական կամ քաղաքական կեանքը: Հարց կը ծագի արդարեւ, թէ արդեօք հոգեւոր ոլորտի մէջ կա՞յ մի այլ անձնաւորութիւն, որ անկասկած և անվիճելի կերպով կրնայ համարուիլ հայոց հոգեւոր-եկեղեցական պարմութեան մեծագոյն դէմքը: Ես կը խորհիմ, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ Տրդատ թագաւորի աջակցութեամբ Հայաստան աշխարհը պաշտօնական-պետականօրէն շաղկապեց Քրիստոնէութեան հետ, բնագոյնաբար հայ ժողովուրդի կողմէ ընդունուած է որպէս հայութեան կրօնական-եկեղեցական մեծագոյն դէմքը: Կը մնայ որոշել հայ քաղաքական կեանքի մեծագոյն անձնաւորութիւնը: Այս հարցում եւս ժողովրդի եւ զիւրնականների մօտ որոշ համաձայնութիւն կամ համոզում կայ, որ

⁶² Նոյն անդ, Լջ 64:

⁶³ Նոյն անդ, Լջ 54:

Մեծն Տիգրան արքան /95-55 թթ. Զ.ա./ Նայոց քաղաքական պարմութեան մեծագոյն դէմքն է, որ հուժկու Նովմի դէմ պայքարեցաւ եւ մինչեւ իսկ յաջողեցաւ որոշ ժամանակ իշխել Նայաստանէն դուրս՝ Մերձատր Արեւելի երկրների վրա: Եզրակացութիւն.

1. Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ Նայրապետ հայ հոգեւոր-եկեղեցական կեանքի մեծագոյն դէմքը.
2. Ս. Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետ հայ գրի եւ դպրութեան մեծագոյն անձնատրութիւնը.
3. Տիգրան Մեծ հայ ժողովրդի քաղաքական պարմութեան մեծագոյն դէմքը:

Այս երրորդութիւնը կարելի է իրաւամբ նկատել եւ փառաբանել որպէս Նայոց պարմութեան մեծագոյն երեք անձինք, որոնք որոշած են հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Միամանթոյի խօսքով կ'աւարտեմ Ս. Մեսրոպի նուիրեալ իմ համեստ ուսումնասիրութիւնը.

*Մեսրոպ, հայ դարեւրու դիմաց կեցող՝
Դուն աղաւանդեայ ապառաւ:*